

Data przesłania tekstu: 12 IX 2018 r.

Data przyjęcia tekstu do druku: 18 IX 2018 r.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2018.022>

Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego: akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne, wyd. Marcin Hlebionek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, ss. 452.

Zagadnienia związane z powstaniem i działalnością konfederacji miast i rycerstwa zwanej Związkiem Pruskim od dawna cieszą się znacznym zainteresowaniem badaczy. Przejawem tego może być choćby fakt organizacji konferencji w 2015 r., poświęconej dziejom Związku¹. Inspiracją dla tego spotkania stała się ekspozycja aktu erekcyjnego Związku Pruskiego w kwidzyńskim muzeum. Sam dyplom został wpisany kilka lat temu na listę programu Pamięć Świata UNESCO. Wynikało to z docenienia roli jaką Związek odegrał w dziejach Polski w ogóle, a Pomorza i Prus w szczególności. Następstwem podejmowanych przez Zakon prób jego delegalizacji stał się konflikt zbrojny zwany wojną trzynastoletnią, którego następstwem było uzyskanie przez Zakon Krzyżacki statusu lennika Polski oraz powolny rozpad Państwa Krzyżackiego. Innym powodem wyróżnienia aktu erekcyjnego Związku była niewątpliwie jego niespotykana forma – istnieje on w dwóch wielopieczętnych oryginałach, a każdemu z egzemplarzy towarzyszy osobny zestaw dokumentów akcesyjnych. W programie „Pamięć Świata” znalazło się miejsce tylko dla dyplomu erekcyjnego Związku przechowywanego w Archiwum Państwowym w Toruniu, nie objęto nim, niestety, elbląskiego egzemplarza dokumentu, znajdującego się dziś w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku.

Praca Marcina Hlebionka realizuje postulat badawczy bardziej rozbudowanej analizy wizualnej sfery pieczęci. Publikacja ma charakter nowatorski ze względu na nadanie

---

¹ *Związek Pruski: działo się w Kwidzynie w 1440 roku*, red. J. Liguz, Wydawnictwo Kwidzyńskiego Centrum Kultury, Kwidzyn 2016.

jej formy katalogu idealnego pieczęci znajdujących się przy wszystkich istniejących egzemplarzach dokumentów założycielskich Związku Pruskiego. Wykorzystane przez wydawcę zbiory wzajemnie się uzupełniają, a ich korelacja umożliwia uzupełnienie luk w każdym z zestawów. Ponadto praca zawiera informacje o pieczęciach niezachowanych.

Wydawnictwo ma format A4, liczy sobie 452 strony. Publikacja składa się z obszernego wstępu poświęconego dokumentom erekcyjnym oraz akcesyjnym Związku, a także właściwego katalogu obejmującego opisy 122 zachowanych i 18 niezachowanych typów pieczęci, znajdujących się niegdyś w dwóch zbiorach dokumentów - toruńskim oraz elbląskim. Wstęp poprzedza kilka słów od Autora. W miejscu tym obok podkreślenia wyjątkowości badanych pieczęci i dokumentów, uzasadnia on podjęcie tematu pracy oraz przedstawia swoje doświadczenia związane z pieczęciami dokumentu erekcyjnego. Impulsem do przygotowania edycji stała się zlecona Wydawcy inwentaryzacja *sigillów*, przywieszonych do toruńskiego egzemplarza aktu, wynikająca z potrzeby wypożyczenia dyplomu do Kwidzyna na wspomnianą wyżej wystawę, zorganizowaną dla uczczenia rocznicy złożenia przez Stany Pruskie przysięgi wierności królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi w 1454 r.

Wstęp do wydawnictwa składa się z sześciu części. Pierwszą z nich rozpoczyna omówienie wcześniejszych edycji, zarówno związkowych dokumentów, jak i pieczęci podmiotów przystępujących do Związku Pruskiego, które wzbudziły zainteresowanie badaczy już w XVI w. Szczególną uwagę zwracano przy tym na dokumenty erekcyjne i pieczęcie miejskie, jako bardziej okazałe, rzadziej interesowano się natomiast pieczęciami rycerskimi i dokumentami akcesyjnymi. Druga część przybliży Czytelnikowi genezę powstania Związku Pruskiego na tle sytuacji panującej w Prusach. Autor prezentuje w niej najistotniejsze wydarzenia stanowiące prelude do powstania organizacji a także podejmowane przez Zakon Krzyżacki działania, które prowadzić miały do rozbitcia Związku. Ważną cezurę w dziejach konfederacji stanowi wypowiedzenie przez Związek postuszeństwa wielkiemu mistrzowi w roku 1454 i oddanie się pod władzę Kazimierza Jagiellończyka. Do tego czasu trwał proces przyłączania się do zgromadzenia kolejnych miast oraz rycerstwa. Prezentację dziejów Związku wieńczy rok 1466, czyli data zawarcia II pokoju toruńskiego kończącego wojnę trzynastoletnią.

Dalej dokonano prezentacji samych dokumentów erekcyjnych i akcesyjnych. Rozpoczyna ją charakterystyka archiwalnych dziejów publikowanych zbiorów. Czytelnik dowiaduje się, że dokumenty erekcyjne wystawione zostały w dwóch jednobrzmiących i identycznie uwierzytelnionych egzemplarzach, które przekazano na przechowanie do archiwów Torunia i Elbląga. Oprócz sporządzenia dwóch egzemplarzy aktu erekcyjnego, zduplikowaną formę przyjęły także późniejsze deklaracje miast w sprawie przystąpienia do Związku. Do dziś w pierwszym, toruńskim, zbiorze, oprócz egzemplarza dokumentu erekcyjnego zachowało się 21 dokumentów akcesyjnych, natomiast w drugim (obecnie w zasobie gdańskiego archiwum państwowego) poza aktem erekcyjnym, znajduje się

19 dokumentów. Obrany porządek wydaje się specyficzny, lecz w przypadku prezentacji dwóch zbiorów oryginalnych dokumentów jest trafnym rozwiązaniem, wpływa bowiem na jego czytelność i przystępność. Dalej Wydawca przedstawia burzliwe losy tych niezwykle cennych archiwaliów, opisując ich przemieszczenia oraz okoliczności częściowego zniszczenia zbiorów.

Oprócz dziejów dokumentów zaprezentowana została także charakterystyka ich formy, ze szczególnym zwróceniem uwagi na problematykę formuł sigillacyjnych, które dostarczają informacji o funkcjach, jakie pełniły pieczęcie przy dokumentach. Fragment ten stanowi wprowadzenie do kolejnej części, poświęconej aspektom prawnym oraz technicznemu pieczęci. Otwiera ją omówienie podstaw prawnych oraz niepisanych reguł pieczętowania dokumentów, ustalonych podczas zjazdu elbląskiego Stanów Pruskich, do którego doszło w lutym 1440 r. Wytypowano wówczas przedstawicieli stanu rycerskiego i miast, których pieczęcie miały uwierzytelnić akt oraz pisarzy biorących udział w tej procedurze. Podstawy prawne, jak podaje Wydawca, zaczerpnięto z prawa chełmińskiego oraz kanonicznego. Osobno Autor omawia procedury pieczętowania. Szczególną uwagę zwraca na pojawiające się niejednokrotnie trudności związane z uwierzytelnieniem dokumentów wystawianych, podobnie jak akt erekcyjny konfederacji, podczas zjazdów szlachty. Istotne z punktu widzenia badań nad dokumentami erekcyjnymi Związku Pruskiego jest również to, że sama procedura opieczętowywania dokumentu była długotrwała. Wydawca uzasadnia to wstrzymywaniem się niektórych miast z przyłożeniem własnej pieczęci oraz rotacją świadków rycerskich. Dlatego też układ przywieszonych pieczęci nie całkiem koresponduje z testacją aktu. Próby zapobieżenia chaosowi pozostały po sobie ślad w postaci niespotykanej w innych dokumentach: naniesionych na miski pieczętnie napisów informujących, czyja pieczęć powinna zostać w danej misce odcisnięta. Innym, istotnym dla zrozumienia procesu pieczętowania dokumentów zagadnieniem, jest problem zwrotu pieczęci. Dotyczył on głównie miast (ale też rycerstwa), chcących wystąpić ze Związku. Jak podaje literatura, w tym przypadku mogło to powodować, wbrew pierwotnym ustaleniom, przywieszenie do aktu pieczęci sekretnych.

W kolejnej części zamieszczono formalną i konserwatorską charakterystykę obu zbiorów dokumentów, która składa się na opis fizyczny. Autor ustalił pierwotną liczbę odcisków (137) oraz podał ile spośród nich się zachowało, z podziałem na kategorie dysponentów. Omówione zostały także sposoby mocowania pieczęci. Dowiadujemy się w tym miejscu, że do aktu erekcyjnego i większości dokumentów akcesyjnych pieczęci przywieszane były na pergaminowych paskach. Przy dokumentach erekcyjnych górne paski zajmują pieczęcie rycerstwa, natomiast niższe pieczęcie miejskie. Układ ten, według Autora, uwarunkowany mógł być wielkością odcisków. Jedynie w przypadku dokumentów akcesyjnych zachowana została kolejność dysponentów analogiczna do kolejności podanej w intytulacjach bądź testacjach. Ale już w przypadku dokumentów głównych (erekcyjnych) mamy do czynienia z niezgodnością porządku przywieszonych

pieczęci względem listy świadków, którą Autor omawia. W dalszej części rozważań Wydawca analizuje wykryte w interesujących go zbiorach przypadki używania więcej niż jednej pieczęci, a także pieczęci karencyjnych. Drugie w kolejności zjawisko należy roznieć jako „stan, kiedy osoba fizyczna lub prawna nie posiada własnej pieczęci lub nie ma prawa dysponowania pieczęcią”². Ze zjawiskiem tym Autor spotkał się kilkakrotnie w toku opracowywania katalogu. Interesujące jest to, że niektórzy dysponenci posługiwali się pieczęcią karencyjną przez dłuższy czas, nawet jeśli posiadali już własną pieczęć. Związany z tym problemem jest próba określenia czasu użytkowania pieczęci przez poszczególnych rycerzy oraz miasta. Jak zauważa Wydawca, rozpiętość czasowa wykorzystywania typariusza w przypadku pieczęci rycerskich wykraczała niekiedy poza długość życia nominalnego dysponenta (w przypadku pieczęci dziedzicznych). Okres ten wydłużony był o wiele bardziej jeśli przyjrzyć się pieczęciom miejskim, bowiem w tym przypadku pieczęć mogła być używana przez wieki.

Następnie Autor przechodzi do charakterystyki sfery wizualnej oraz werbalnej pieczęci. Inskrypcje napieczętne Wydawca rozpatruje zarówno pod względem formy, jak i treści. Oba elementy są podstawowym źródłem informacji, za pomocą których można zidentyfikować dysponenta, jego pozycję prawną, społeczną, a samo pismo może wskazać na ramy czasowe powstania pieczęci. Autor zwraca uwagę na zróżnicowanie rodzajów pisma, wskazując jednak, że w przypadku pieczęci miejskich dominującym jest majuskuła gotycka, a inskrypcje sformułowane w przeważającej części w języku łacińskim, zaś na pieczęciach rycerskich generalnie spotykamy się z minuskulną odmianą pisma gotyckiego, w sferze językowej natomiast często występują napisy niemieckie. Dopełnieniem oraz wyjaśnieniem treści inskrypcji jest, utrwalony pod postacią wyobrażenia napieczętnego, znak rozpoznawczo-własnościowy dysponenta. Na podstawie zgodności tych dwóch elementów stwierdza się wiarygodność pieczęci oraz jej moc dowodową. W przypadku pieczęci miejskich Autor podkreśla szeroką gamę motywów wyobrażeń, które można spotkać. Na podstawie powyższych spostrzeżeń dokonuje próby usystematyzowania odcisków odwołując się do typologii Toniego Diedericha. Osobnej analizie zostały poddane trzy grupy pieczęci, wyodrębnione ze względu na charakter dysponentów: pieczęcie miejskie, rycerskie oraz pojedyncza pieczęć kapituły warmińskiej, jako instytucji kościelnej. W każdym przypadku omówiona została barwa wosku, w którym wykonano odciski, a to w kontekście ustalenia zwyczajów związanych z użytkowaniem poszczególnych pieczęci. Wyróżniono zatem pieczęcie symboliczne, wyobrażające postać świętego, nawiązujące do niemieckiej nazwy miejscowości oraz herbowe. Ostatnia część wstępu zawiera prezentację zasad wydawniczych, dotyczących części katalogowej.

---

² *Vocabularium Internationale Sigillographicum*, red. K. Müller, L. Vrtel, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratysława 2016, s. 139.

Formularz opisu pieczęci Autor stworzył w oparciu o wskazówki zawarte w międzynarodowym słowniku sfragistycznym³.

Sam katalog podzielony został na dwie części: w pierwszej umieszczono edycję zachowanych pieczęci, w drugiej zaś informacje na temat tych odcisków, które nie zachowały się do naszych czasów. Układ pierwszej części katalogu determinuje chronologia wystawiania dokumentów opatrzonych poszczególnymi odciskami pieczęci. Rozpoczyna go zatem edycja pieczęci przywieszonych do dokumentu erekcyjnego Związku, kończy zaś opis pieczęci kapituły warmińskiej, która jako ostatnia zgłosiła akces do organizacji. W opisie katalogowym spotykamy się z dwoma blokami informacji. Pierwszy dotyczący dokumentu, jest wspólny dla wszystkich pieczęci doń przywieszonych, zawiera dane o miejscu i dacie jego sporządzenia, regest oraz sygnatury archiwalne. Dla jasności i lepszej orientacji użytkownika, Wydawca sporządził pomoc w postaci zestawienia szczegółowego liczby odcisków zachowanych przy poszczególnych dokumentach wielopieczętnych, zamieszczonego w tabelach ukazujących schemat przywieszania do nich pieczęci. Bloki opisujące dokumenty, poprzedzające noty katalogowe pieczęci strukturyzują katalog, dzieląc go na osobne części. Jak już wspomniano w bloku drugim umieszczono opisy pieczęci. Ich porządek w ramach każdego z dokumentów odpowiada kolejności dysponentów w testacji lub intytulacji dyplomu. Informacje na temat poszczególnych pieczęci zgrupowano w dziewięciu punktach. Niektóre z nich zostały zduplikowane, odnoszą się bowiem do cech swoistych poszczególnych odcisków, a te występują niekiedy w dwóch egzemplarzach. Owe podwójne punkty oznaczono literami A dla Torunia i B dla Gdańska [Elbląga]. Rozwiązanie takie podkreśla komplementarny charakter obu zbiorów. Kwestie wspólne, opisane jednokrotnie, to dane dysponentów (pkt 1), wymiary (pkt 5), odczyt legendy (pkt 6), opis wyobrażenia napieczętnego (pkt 7), uwagi (pkt 8) oraz dane bibliograficzne na temat wcześniejszych publikacji pieczęci (pkt 9). Punkty rozdzielne (oznaczone odpowiednio literami A i B) dotyczą miejsca przywieszenia pieczęci (pkt 2), barwy wosku (pkt 3) oraz charakterystyki stanu zachowania (pkt 4). Opisy pieczęci uzupełniono o rozbudowany komentarz wydawniczy, ukazujący specyfikę materiału poddanego edycji oraz wszelkie jego odmienności. Na stronach sąsiadujących z opisami poszczególnych odcisków zamieszczono czarno-białe ilustracje wyobrażające poszczególne pieczęci towarzyszące dokumentom oraz odpowiadające im odrisy, opublikowane przez B. Engela i F. A. Vossberga we wcześniejszych wydawnictwach sfragistycznych. Materiał ilustracyjny dopełnia 48 tablic z barwnymi zdjęciami skorelowanymi z katalogiem, umieszczonych na końcu wydawnictwa.

Po opisie 122 pieczęci zachowanych, Wydawca poświęca uwagę pieczęciom niezachowanym, które omawia w porządku analogicznym do głównej części katalogu. Opatrzono

³ Tamże, s. 73–85.

je numeracją ciągłą (do 140) a dla wskazania różnicy dodano gwiazdkę (*). Ich opis jest siłą rzeczy uboższy niż odcisków zachowanych, zawiera między innymi informacje na temat dysponenta pieczęci, miejsca, które mu przyznano w testacji lub intytulacji oraz o szczątkach tychże pieczęci. Również tutaj występują ilustracje, o ile Autorowi udało się dotrzeć do egzemplarza pieczęci lub jej podobizny. Na końcu wydawnictwa znajduje się zestawienie bibliografii oraz indeks dysponentów.

Warto zauważyć, że publikacja jest adresowana także do czytelników zagranicznych. Zarówno spis treści, jak i streszczenia wstępu, sporządzono w wersji niemiecko- oraz anglojęzycznej.

Zaprezentowana wyżej praca jest szczególna, ponieważ stanowi pierwszą próbę edycji zespołu *sigillów* uwierzytelniających dokumenty Związku Pruskiego. Ma ona na celu ukazanie różnych aspektów wizualności pieczęci. Poszczególne problemy omawiane są przez Wydawcę w sposób wyczerpujący i z dbałością o szczegóły. Jak już wspomniano, edycja ta przybrała formę inwentarza idealnego. Zawiera bowiem informacje na temat wszystkich pieczęci, które wiązać należy ze wskazanymi w publikacji dokumentami, nie pomijając egzemplarzy niezachowanych. Dzięki temu użytkownik otrzymuje nie tylko edycję, rozumianą jako substytut źródła, ale też pomoc archiwalną, która scala pod względem informacyjnym *sigilla* przy aktach erekcyjnych i dokumentach akcesyjnych przechowywanych w różnych archiwach.

Anna Szałańska
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)
ania9512@op.pl

■ Bibliografia

- Liguz, Justyna, ed. *Związek Pruski: działa się w Kwidzynie w 1440 roku*. Kwidzyn: Wydawnictwo Kwidzyńskiego Centrum Kultury, 2016.
- Müller, Karel and Ladislav Vrtel', ed. *Vocabularium internationale sigillographicum*. Bratislava: "Veda", vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2016.